

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 21(3): 107–124.

Társadalmi rétegződés és az egyenlőtlenségek igazolása

Sérülékeny csoportok a magyar társadalomban

Huszár Ákos

akos.huszar@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÓ: Minden társadalom normatív módon szabályozza a tagjai közötti egyenlőségi, illetve egyenlőtlenségi viszonyokat. Az erre vonatkozó előírások részét képezik a társadalom normatív integrációjának. Ahogy a társadalom különböző csoportjai eltérő helyet foglalnak el a társadalom egyenlőtlenségrendszerében, úgy e csoportok helyzete abban a tekintetben is különbözhet egymástól, hogy az általuk elfoglalt pozíció miként illeszkedik az egyenlőségi, illetve egyenlőtlenségi viszonyokat szabályozó normatív előírások rendszeréhez. Egyes csoportok helyzete alapvetően stabilnak tekinthető abban a tekintetben, hogy az intézményesített normák messzemenően alátámasztják a társadalmi struktúrában elfoglalt pozíciójukat, más csoportok helyzete azonban korántsem ilyen stabil. E csoportokra jellemző, hogy a társadalom egyenlőtlenségrendszerében betöltött pozíciójukat nem tudják maradéktalanul igazolni az intézményes normákra támaszkodva, s így folyamatosan kihívások és politikai támadások érik, illetve érhetik őket a társadalom más csoportjai részéről. Dolgozatomban azt a kérdést vizsgálom, hogy a modern társadalmakban milyen intézményesített normák állnak rendelkezésre a társadalmi egyenlőtlenségek igazolásához, majd a magyar társadalom három olyan csoportját vizsgálom tömören – a nagyvállalkozókat, a közszféra dolgozóit, illetve a munkanélkülieket –, amelyek helyzete többé-kevésbé instabilnak tekinthető.

Minden társadalom normatív módon szabályozza a tagjai közötti egyenlőségi, illetve egyenlőtlenségi viszonyokat.¹ E normatív szabályozás jellege koronként és társadalmakként nagyon különböző lehet, de mindegyikben fellelhetők bizonyos előírások arra vonatkozóan, hogy mely tekintetben kell a társadalom tagjait egyenlőknek, s melyekben kell egyenlőtleneknek tekinteni. Ezek az előírások olyan értékstandardok, amelyek az igazságosságról alkotott hétköznapi elképzelések részét képezik, illetve amelyek intézményes módon rögzülnek a társadalom különböző normatív dokumentumaiban. Egy adott társadalomban az egyenlőségi, illetve egyenlőtlenségi viszonyok aktuális rendszere jó esetben összhangban van az erre vonatkozó normatív előírásokkal, más esetekben azonban – és ez a gyakori – a lefektetett normák kisebb vagy nagyobb mértékben feszültségbe kerülnek az empirikus valósággal (vö. Parsons 1940, 1977).

1 A dolgozat alapjául szolgáló kutatómunkát, amit 2009 októberé és 2010 januárja között a frankfurti Institut für Sozialforschungban folytathattam, a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj, valamint a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta.

Az egyenlőségi, illetve egyenlőtlenségi viszonyokra vonatkozó előírások ennyiben részét képezik a társadalom normatív integrációjának. A társadalom stabilitásának feltétele, hogy ezek legalábbis találkozzanak az egyenlőtlenségek aktuálisan fennálló rendszerével. Amennyiben nem ez a helyzet, az a társadalmi változás, illetve az erre irányuló társadalmi harc különböző formáihoz vezethet. Legyen szó akár arról, hogy bizonyos társadalmi csoportok, illetve kollektív cselekvők az általánosan elfogadott normatív elvekre hivatkozva igyekeznek javítani a társadalom egyenlőtlenségrendszerében elfoglalt helyükön, vagy akár arról, hogy az érvényben lévő, az egyenlőségi, illetve egyenlőtlenségi viszonyokat aktuálisan szabályozó normatív elveket magukat kérdőjelezzik meg (vö. Honneth 1994).

A társadalmi egyenlőtlenségek fennálló formáit e kiindulópont alapján, s a társadalom tagjainak a nézőpontból tekintve alapvetően három csoportba lehet sorolni. Az egyenlőtlenségek bizonyos formái igazoltnak tekinthetők, mások igazolatlanok, míg a harmadik csoportba azok tartoznak, amelyek az igazolás szempontjából irrelevánsak. Igazoltak azok az egyenlőtlenségek, amelyek nem vétének a társadalomban általánosan elfogadott, egyenlőségre vonatkozó előírásokkal szemben, illetve összhangban vannak az egyenlőtlenségeket szabályozó normákkal. Az egyenlőtlenségek azon formái, amelyek esetében ezek a megállapítások nem teljesülnek, igazolatlanoknak tekinthetők. Irrelevánsak viszont az igazolás szempontjából az egyének között fennálló azon egyenlőtlenségek, amelyekre a társadalom normatív előírásai nem terjednek ki.

Ahogy a társadalom különböző csoportjai különböző módon vannak ellátva a társadalmilag fontos javakkal, s így eltérő helyet foglalnak el a társadalom egyenlőtlenségrendszerében, úgy e csoportok helyzete abban a tekintetben is különbözhet egymástól, hogy az általuk elfoglalt pozíció miként illeszkedik az egyenlőségi, illetve egyenlőtlenségi viszonyokat szabályozó normatív előírásokhoz. Egyes csoportok helyzete alapvetően stabilnak tekinthető abban a tekintetben, hogy a társadalmilag intézményesített értékstandardok messzemenően alátámasztják a társadalmi struktúrában elfoglalt helyüket. Más csoportok helyzete azonban, függetlenül attól, hogy a társadalom privilegizált vagy deprivált rétegeihez tartoznak-e, korántsem ilyen stabil. E csoportokra jellemző, hogy a társadalom egyenlőtlenségrendszerében betöltött pozíciójukat nem tudják maradéktalanul igazolni az intézményes értékstandardokra támaszkodva, s így folyamatosan kihívások és politikai támadások érik vagy érhetik őket a társadalom más csoportjai, illetve különböző kollektív cselekvők részéről. A következőkben ezeket a normatív megítélésük tekintetében problémás csoportokat instabil vagy sérülékeny csoportoknak nevezem.

A társadalmi egyenlőtlenségek vizsgálatakor lényeges tehát szem előtt tartani, hogy a megfigyelhető egyenlőtlenségek mellett minden társadalomban léteznek bizonyos értékstandardok, amelyek az egyenlőtlenségek egyes formáit alátámasztják, másokat pedig kritika tárgyává lehet tenni a segítségükkel. Ha így

teszünk, akkor nem csupán a társadalmilag fontosnak tartott javaknak a társadalomban való egyenlőtlen eloszlását rögzíthetjük, de azt is megbecsülhetjük, hogy ezek az egyenlőtlenségek milyen eséllyel vezethetnek különböző társadalmi, illetve politikai konfliktusokhoz. Az alábbi dolgozat célja egy olyan kutatási stratégia kiindulópontjainak a felvázolása, amely az iménti két szempontot egyszerre kívánja érvényesíteni. Ennek érdekében az alábbiakban először azt vizsgálom, hogy a modern társadalmakban melyek azok a fő elvek, amelyek a fennálló egyenlőségi, illetve egyenlőtlenségi viszonyok igazolásához, illetve kritikájához mozgósíthatók. Ez megfelelő kiindulópontul szolgálhat a magyarországi egyenlőségi, illetve egyenlőtlenségi normák empirikus vizsgálatához. Ezt követően a magyar társadalom három olyan csoportját vizsgálom, amelyek az elmúlt időszak társadalomtudományi, illetve közéleti diskurzusai alapján a fenti értelemben kisebb-nagyobb mértékben instabilnak tekinthetők. Ezek az elemzések közelebb vihetnek annak a kérdésnek a tisztázásához, hogy egyáltalán melyek azok a kategóriák, amelyek segítségével az egyenlőtlenségek magyarországi formái releváns módon megragadhatók.

I.

A modern társadalmakban az egyenlőségi, illetve egyenlőtlenségi viszonyok szabályozásában két normatív elv jutott prominens szerephez. Egyrészt az egyéneknek tulajdonított jogok jelölik ki, hogy milyen vonatkozásban kell a társadalom tagjait feltétlenül egyenlőknek tekinteni, másrészt pedig a teljesítményelv határozza meg azt, hogy a társadalomban fellelhető különböző egyenlőtlenségek közül melyek tekinthetők elfogadhatóknak, illetve melyek nem (lásd még Huszár 2011a). Ha az ezekben az elvekben foglalt normatív előírások egyike vagy másika nem teljesül, az okot adhat az egyenlőségi, illetve egyenlőtlenségi viszonyok aktuális rendszerének kritikájához. A modern társadalmak értékhorizontja alapján egyaránt problematikusnak mutatkozik, ha a jogok által lefektetett egyenlőségi viszonyokon esik sérelem, ahogy az is, ha különböző egyéni teljesítmények azonos jutalomban részesülnek.

A modern társadalmakban intézményesedett értékstandardoknak ez a durva ábrázolása mindenekelőtt a rendi társadalmakkal, illetve a kasztrendszerrel szembeállítva tűnik különösen plauzibilisnek. Az utóbbiak esetében az egyének helyét a társadalom egyenlőtlenségrendszerében alapvetően az jelölte ki, hogy ki melyik rendbe, illetve kasztba született. Az e társadalmakra jellemző szubsztantív jog monolitikus módon különböző egyenlőtlen státuszokat teremt a társadalmon belül, s többé-kevésbé végérvényesen elosztja ezek között a társadalom tagjait. Az egyéneknek a nekik juttatott státuszon nincs, vagy csupán korlátozott mértékben van lehetőségük változtatni. A modern társadalmak kialakulását viszont ezzel szemben egy olyan differenciálódási folyamatként lehet jellemezni, amelynek során egyrészt létrejön az univerzális jog, amely bizonyos jogok birtoklása

tekintetében egyenlőnek tételezi az azonos politikai közösséghez tartozókat. A szubsztantív jog által teremtett különböző társadalmi státuszokkal ellentétben a modern társadalmakban – mint jogi személy – mindenki egyenlő. Az univerzális jog azonban, másrészt, már nem tájékoztat az egyéneknek a társadalom egyenlőtlenségrendszerében elfoglalt helyéről, ezt egyre inkább az határozza meg, hogy ki miként tud bekapcsolódni a kialakuló tőkés piacgazdaságba. Azzal párhuzamosan, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek meghatározó formái nem valamilyen szubsztantív jog alapján keletkeznek, s ezek nem fogadtathatók el a tradíciókra utalva, létrejönnek az egyenlőtlenségek igazolásának új értékstandardjai, amelyek közül a teljesítményelv, illetve az ehhez kapcsolódó meritokratikus értékek játszanak központi szerepet (lásd Honneth 1994: 173–211, 2003: 162–177).

Hogy milyen attribútumok kerülnek az egyéneknek tulajdonított jogok csoportjába, illetve hogy mi is értendő pontosan a teljesítményelv alatt, az történelmi korszakokként és társadalmakként változik és változhat. Az univerzális jog a politikai közösség minden tagja számára egyenlő állampolgári státuszt teremt. Marshall angliai jogfejlődést vizsgáló nagy ívű történelmi áttekintése alapján három nagy korszak különíthető el abban a tekintetben, hogy ennek az egyenlő státusznak pontosan mi is a tartalma. Eszerint míg az egyének polgári jogainak elismerésére mindenekelőtt a XVIII. században került sor, a politikai jogok formálódása pedig elsősorban a XIX. századra tehető, addig a XX. század legfontosabb fejleménye a szociális jogok létesítése (Marshall [1950] 1992). Az állampolgári státusszal garantált jogok terjedelme, illetve jellege messzemenőkéig hatással van a társadalom egyenlőtlenségrendszerének alakulására. Ez a hatás azonban roppant sokrétű és változatos irányú lehet. Az egyéneknek tulajdonított jogok egyrészt korlátok közé szorítják a társadalomban fellelhető különbözőfajta egyenlőtlenségeket, másrészt azonban újfajta egyenlőtlenségek létrejöttének nyithatnak teret. Marshall rámutatott, hogy a polgári jogok – köztük a tulajdonhoz való jog – elismerése előfeltételül szolgált a tőkés piacgazdaság létrejöttéhez, s így alapvetően hozzájárult az egyenlőtlenségek osztályjellegű szerveződéséhez. A jogok harmadik generációjának, a szociális jogoknak a létesítése azonban ezzel szemben az osztályok képződése ellen hathat, illetve mérsékelheti a különböző osztályok között fennálló egyenlőtlenségeket.

A teljesítményelv jelentésének központi magja azt az előírást foglalja magában, hogy az egyenlő teljesítményeket egyenlő módon kell jutalmazni, a különböző teljesítményeket viszont különbözőképpen. Ez a viszonylag egyszerű formula azonban változatos értelmet nyerhet annak függvényében, hogy mit is értenek konkrétan teljesítmény alatt. A teljesítmény fogalma ugyanis elég homályos. Jelentéséhez egyrészt mindig hozzákapcsolódik valamilyen egyéni fáradozás, valamilyen munka, amelynek révén a teljesítmény létrejön. Másrészt azonban nem beszélhetünk teljesítményről akkor, ha az nem realizálódik valamilyen konkrét eredményben (Neckel–Dröge–Somm 2004: 144; Voswinkel–Kocyba 2008: 23–24). A

teljesítmény tehát mindig individuális munka révén előálló eredmény, amelynek „nagysága” elválaszthatatlan az egyéni fáradozás mértékétől és nehézségétől, de elválaszthatatlan a létrejövő eredmény értékétől is. Amikor tehát különbözőfajta teljesítményeket akarunk összehasonlítani, akkor minden esetben szükséges úgy a teljesítmények munka- mint eredményvontatkozását is mérlegelni. Márpedig történeti koronként és társadalmakként változik, hogy mit is tartanak éppen munkának, illetve értékes eredménynek, ahogy az is változhat, hogy a jelentés melyik vonatkozása jelenik meg hangsúlyosabban a teljesítmény értékelésekor.

A teljesítményelv azonban homályos tartalma ellenére történelmileg alkalmasnak bizonyult arra, hogy bizonyos egyenlőtlenségek érvényességét megkérdőjelezze, illetve, hogy más fajtákat igazoljon (lásd Hartmann–Honneth [2004] 2007: 129–131). Az elvhez kapcsolódó egalitáriánus tartalom, mely szerint mindenkit azonos mérce szerint – nevezetesen egyéni teljesítménye alapján – kell megítélni, hatékony eszközként szolgált mindenekelőtt a polgárság kezében a nemesek, illetve a nemesi előjogok elleni küzdelmében. Ugyanilyen fontos hivatkozási alap azonban többek között a nőmozgalmak számára is, amikor a férfiak által kisajátított privilégiumok ellen lépnek fel, vagy azt követelik, hogy azonos munkáért nők és férfiak egyaránt azonos bért kapjanak. A teljesítményelvnek van azonban egy individuális vonása is, ami különösen alkalmas arra, hogy bizonyos fajta egyenlőtlenségeket igazoljon. Eszerint az a helyes, hogy aki nagyobb teljesítményre képes és nagyobb teljesítményt hoz létre, az magasabb jutalomban is részesüljön, illetve magasabb pozíciót foglaljon el a társadalom egyenlőtlenségrendszerében. Az egyéni teljesítmények különbsége nyomán előálló egyenlőtlenségek az elv szerint messzemenőig igazolhatóak, sőt az tűnik fel problematikusként, ha ezek nem tükröződnek a jutalmazás során.

A teljesítményelvnek az egyenlőségi, illetve egyenlőtlenségi viszonyok szabályozásában betöltött domináns szerepét mindenekelőtt az biztosítja, hogy a modern társadalmak értékhorizontján nincs más olyan elv, amely komolyan vehető alternatívát kínálna vele szemben (lásd Offe 1970, különösen a 161–172. oldalakat). Mint a társadalom egyenlőtlenségi viszonyait szabályozó általános elv, talán a szükséglet elve tekinthető az egyetlen számításba vehető kihívónak. Eszerint az volna a helyes, ha az egyének szükségleteik szerint részesülnének a társadalom különféle javaiból. Ez az elv normatív bázist képezhet a jelenlegi egyenlőtlenségi viszonyok kritikájához, és alkalmas lehet arra is, hogy az egyenlőtlenségek új fajtáit igazolja. A szükséglet elvének, mint általános társadalomszervezési elvnek azonban mindmáig nem sikerült megbirkóznia az utópizmus vádjával. A többi elv, ami esetleg számba jöhet az egyenlőtlenségek kritikája, illetve igazolása kapcsán, nem tart és nem is tarthat igényt olyan átfogó szerepre, mint a teljesítményelv vagy a szükséglet elve. Az egyenlőtlenségek szabályozásának kiegészítő szempontjaiként bizonyos területeken azonban már komolyabban szóba jöhetnek. Ilyen kiegészítő elvként működhet például a szenioritás elve, amely az idősebbeket, vagy a nehéz

munka elve, amely a megterhelő munkát végzőket juttatja kedvezőbb helyzetbe. Az egyenlőtlenségek igazolásának talán legelfogadottabb kiegészítő elve azonban nem más, mint a szerencse.

A teljesítményelv tehát a modern társadalmakban az egyenlőtlenségek igazolásának, illetve kritikájának a legfontosabb bázisa. Az elv különböző megfogalmazásai megtalálhatóak e társadalmak legfontosabb normatív dokumentumaiban,² s az igazságosságról alkotott hétköznapi felfogásoknak is központi elemét képezik (lásd pl. Neckel–Dröge–Somm 2004; Örkény 1997: 163–188; Róbert 2002). A lefektetett jogok, illetve a teljesítményelvhez kapcsolódó meritokratikus értékek együttesen megszabják, hogy melyek a társadalmi státusz megszerzésének, illetve megtartásának legitim, illetve illegitim módjai. A mai társadalmakban, normál esetben, mindenki részesül valamiféle oktatásban, képzettségének megfelelő állást szerez, s a munkájával arányos bért kap.³ Akik sikeresebben teljesítik e folyamat különböző szakaszait, elvileg előnyösebb helyet foglalnak el a társadalom egyenlőtlenségrendszerében, és magasabb társadalmi státuszra tehetnek szert. Azok a társadalmi státuszok, amelyek e modellt által leírt folyamat szerint keletkeztek, biztonságosak abban a tekintetben, hogy várhatóan nem kérdőjelezik meg a hozzájuk kapcsolódó előnyöket. Bizonytalanabbak azonban azok, amelyek valamilyen okból nem elégitik ki a modellben foglalt kívánalmakat. E státuszok betöltői nem tudják maradéktalanul igazolni a társadalom egyenlőtlenségrendszerében elfoglalt helyüket, így politikai támadásoknak vannak kitéve a társadalom különböző csoportjai, illetve kollektív cselekvői részéről.

Empirikus kérdés, hogy a társadalom különböző csoportjainak a helyzete mennyiben stabil, illetve mennyiben instabil e tekintetben. Egy átfogó struktúramodellt alapul véve⁴ elvileg megállapítható valamennyi releváns társadalmi kategóriáról, hogy a társadalom egyenlőtlenségrendszerében elfoglalt helyük mennyire sérülékeny, illetve hogy sérülékenységük milyen tényezőkből fakadhat. Erre a feladatra jelen dolgozatban nem vállalkozhatom, célom azonban egy olyan empirikus kutatás előkészítése, amely alkalmas lehet rá. Ennek érdekében a következőkben három olyan társadalmi csoportot vizsgálok – a nagyvállalkozókat, a közszférában dolgozókat, illetve a munkanélkülieket –, amelyeknek a helyzete a magyar társadalom egyenlőtlenségrendszerében az elmúlt időszak társadalomtudományi, illetve közéleti diskurzusai alapján bizonyos mértékben instabilnak tekinthető. E csoportok ennyiben sérülékenyek, illetve sérülékennyé válhatnak. A nagyvállalkozók ezek közül a felső osztályba, a közszféra dolgozói a középosztály

2 Magyarországon az 1949-es szocialista alkotmány, illetve a rendszerváltás időszakában ennek átfogó módosítása révén 1989-ben megszülető új alkotmány is teljes természetességgel foglalja jogszabályokba az elvet: „A Magyar Népköztársaság biztosítja polgárai számára a munkához való jogot és a végzett munka mennyiségének és minőségének megfelelő díjazást” (1949. évi XX. törvény 45. § 1. bekezdés). „A Magyar Köztársaságban mindenkinek joga van a munkához, a munka és a foglalkozás szabad megválasztásához. Az egyenlő munkáért mindenkinek, bármilyen megkülönböztetés nélkül, egyenlő bért van joga. Minden dolgozónak joga van olyan jövedelemhez, amely megfelel végzett munkája mennyiségének és minőségének” (1989. évi I. törvény 70/B. § 1–3. bekezdés). A FIDESZ–KDNP által újonnan elfogadott alkotmány, amely 2012. január 1-jén lép hatályba, már nem tartalmaz utalást erre az elvre.

3 E tényezők összességét hívja Reinhard Kreckel meritokratikus triásznak (lásd Kreckel 1992: 94–106).

4 Ahhoz, hogy milyen elvárások támaszthatók egy átfogó struktúramoddellel szemben, lásd: Huszár (2011b).

bizonyos szegmenseibe, a munkanélküliek viszont az alsóbb osztályokba sorolhatók, közös azonban bennük, hogy az elmúlt időszakban olyan megállapítások és kritikák fogalmazódtak meg, amelyek arra utalnak, hogy az általuk elfoglalt pozíciók nincsenek teljességgel összhangban a teljesítménymodell által lefektetett normatív előírásokkal. Nincs lehetőségem arra, hogy egzakt módon megbecsüljem, ténylegesen mennyire instabilak a vizsgálatba bevont csoportok által elfoglalt pozíciók, s nem törekszem arra sem, hogy e csoportok életkörülményeit átfogó módon bemutassam. Ezt csupán alapos empirikus vizsgálódások tehetik lehetővé. A fő célom azoknak a tényezőknél a felkutatása, amelyek e csoportok helyzetét az egyenlőtlenségek igazolásának uralkodó értékstandardjai fényében instabillá tehetik. Ez lehetőséget nyújthat az említett empirikus kutatás szisztematikus felépítéséhez.

II.

A három vizsgált társadalmi csoport közül kétségtelenül a nagyvállalkozók vannak a legkedvezőbb helyzetben. A nagyvállalkozókat a társadalmi struktúra legfelső régióiban találjuk, vagyis a társadalmilag fontos javak birtoklása tekintetében a legelőnyösebb helyzetben lévő csoportok között tarthatók számon. A társadalom egyenlőtlenségrendszerében elfoglalt pozíciójuk igazolásához is ők rendelkeznek a leghatékonyabb eszközökkel a vizsgálat csoportok közül, privilegizált helyzetüket ráadásul egyre nyíltabban és egyre nagyobb önbizalommal vállalják.

A nagyvállalkozóknak a társadalom egyenlőtlenségrendszerében elfoglalt helyzetét történetileg a kizsákmányolás fogalmához köthető diskurzusok kérdőjelezték meg a leghatékonyabban. Eszerint a nagyvállalkozók vagy tőkésék nem saját teljesítményüknek köszönhetik privilegizált helyzetüket, hanem annak, hogy mások munkájának egy részét „ellopják”. A tőkésék által a munkások részére fizetett munkabér nem áll arányban a kifejtett munka értékével, a termelési folyamat során ily módon keletkező értéktöbbletet a tőkésék sajátítják el. A munkás így munkanapjának csupán egy bizonyos részében dolgozik saját maga gyarapodására, a többi a tőkést gazdagítja (Marx 1978: 199–283). A mai magyarországi nagyvállalkozók is minden bizonnyal szembesülnek valamilyen mértékben a kizsákmányolás e vádjával, az effajta kritikák azonban megítélésem szerint jelenleg nem nagyon érintik a nagyvállalkozóknak a társadalom egyenlőtlenségrendszerében elfoglalt pozícióját. E nézeteknek nincs parlamenti képviselőjük, s a tágabb közéletben betöltött szerepük is csekély.

A magyarországi nagyvállalkozók helyzetét övező bizonytalanság sokkal inkább a csoport történelmi születésének körülményeiből fakad. Ahogy Szelényi és munkatársai (Eyal–Szelényi–Townsend 1998) kiemelik, a kelet-közép-európai államok az államszocializmus bukása után úgy láttak hozzá a piacgazdaság kiépítéséhez, hogy társadalmi struktúrájukból hiányzott az a polgári réteg, amely a vi-

lág nyugati felében a tőkés fejlődés történelmi hordozója volt. A magyarországi kapitalizmus kapitalisták nélkül jött létre, a rendszerváltás után létrejövő társadalmi formáció karakterét elsősorban különböző, az 1980-as években megszerződő, majd politikailag aktivizálódó értelmiségi csoportok határozták meg. Mivel az államszocializmus időszakában nem jött létre számottevő polgári réteg, ezt az új gazdasági rendszer létrehozásával párhuzamosan az 1990-es években „kellett megteremteni”. Ez a teremtési, teremtődési szakasz, amely során az újbурzsoázia létrejön, az eredeti tőkefelhalmozás időszaka Magyarországon. A nagyvállalkozók társadalmi megítélését vélhetően mindmáig az határozza meg, hogy mennyire sikerül az eredeti tőkefelhalmozás folyamatát a teljesítményelv, illetve a vele rokon meritokratikus értékek bázisán igazolni.

Az igazolás tekintetében mindenesetre elég nagy hátránnyal indul a csoport. Az új nagyburzsoázia formálódását a kezdetektől fogva erős gyanú övezte Magyarországon, illetve Kelet-Közép-Európa egészében is. A már a fordulat éveiben megfogalmazódó hipotézisek szerint az államszocialista pártelit arra készült, hogy politikai tőkét a rendszerváltás során gazdasági tőkévé konvertálja, s a korábbi, politikai pozícióján nyugvó privilegizált helyzetét az új rendszerben nagytőkésként őrizze meg (lásd Hankiss 1989: 310–364; Staniszki 1991). Az elmúlt időszakban ez a probléma – illetve pontosabban az a kérdés, hogy honnan rekrutálódik az új gazdasági elit – végig a társadalomtudományi, illetve közéleti viták központjában állt, s számos alternatív, illetve Hankiss és Staniszki hipotézisét kiegészítő feltételezés látott napvilágot a témában. Szalai Erzsébet ([1989] 1990), illetve Kolosi Tamás (1991) egyaránt azt emelik ki, hogy vélhetően a korábbi politikai elit egészében nem lesz képes privilegizált pozícióját megőrizni, bizonyos csoportjainak azonban annál nagyobb az esélye erre. Az empiria szintjén hasonló következtetésre jutnak, mely szerint Szalai megfogalmazásában a technokráciának, Kolosi szavai szerint pedig a korábbi vezetői garnitúra második-harmadik vonalának van a legnagyobb esélye arra, hogy a nagyburzsoázia tagjává váljon. Más hipotézisek szerint pedig többek közt a már a Kádár-rendszerben a polgárosodás útjára lépett mezőgazdasági kisvállalkozóknak, illetve iparosoknak van esélyük arra, hogy az új rendszerben megizmosodjanak. Megfogalmazódott továbbá az a várakozás is, hogy az államszocializmus időszaka előtti nagyburzsoázia tagjai, illetve leszármazottaik szerzik vissza az új rendszerben gazdasági hatalmukat.⁵

Az új nagyvállalkozók privilegizált helyzetének igazolása szempontjából természetesen nem mindegy, hogy melyik hipotézis bizonyul plauzibilisnek. A korábbi rendszer elitcsoportjainak hatalomkonverziójáról szóló tézisek teljesen elmentésesek a teljesítményelv normatív előírásaival, és ronthatják az egész csoport társadalmi megítélését is. Ez annál inkább így van, minél kevésbé az egyéni képességek, illetve szakértelem, s minél inkább a politikai megbízhatóság támasztotta alá a korábbi elitpozíciót. A nagyvállalkozói réteg összetételére vonatkozó újabb

5 A különböző „rendszerváltó hipotézisekről” összefoglaló módon lásd Laki Mihály és Szalai Júlia (2004: 15–22) munkáját.

kutatások mindenekelőtt Szalai és Kolosi feltételezéseit igazolják (Szalai 2001; Kolosi–Szelényi, 2010). Az új gazdasági elit relatív többsége abból a technokrata rétegből rekrutálódott, amely a rendszerváltás előtt nem vállalt magas politikai pozíciót, ám rendszerint valamilyen gazdasági területen felsővezetői tapasztalatokat szerzett. E csoport mellett kisebb súllyal szerepelnek a korábbi politikai vezetők, a korai vállalkozók, a történelmi vállalkozói réteg leszármazottai, értelmiségi vagy művészi múlttal rendelkezők, illetve az emigrációból hazaköltözők. A rendszerváltás óta eltelt húsz évben kitermelődött továbbá egy új nagytőkés generáció, akik életkoruk miatt nem vállalhattak szerepet az előző rendszerben, gazdasági karrierüket az 1990 utáni időszakban kezdték.

Az új tőkésosztály tagjainak, származási csoportjuk viszonylagos heterogenitása mellett, vannak bizonyos közös vonásai is. Jellemző, hogy a nagyvállalkozói réteg mai tagjai szinte kivétel nélkül részt vettek az 1980-as évek végén, illetve az 1990-es évek folyamán valamilyen formában a privatizációban. Többségük számára a gazdasági felemelkedést azt tette lehetővé, hogy jó érzékkel magánosítottak egyes, korábban állami kézben lévő vállalatokat. A mai nagyburzsoázia további jellemzője, hogy erős szálak fűzik az 1990 után pozícióba kerülő új politikai elithez, vagy legalább ennek bizonyos csoportjaihoz. Ez bizonyos oligarchikus vonásokat kölcsönöz a csoportnak. Az új politikai, illetve gazdasági elit kölcsönösen egymásra van utalva a rendszerváltás utáni években, összefonódásuk alapja, hogy egyik csoport sem tud meglegni a másik által nyújtott szolgáltatások nélkül. Egyrészt a politikai versengésben azok lehetnek sikeresek, akiknek adottak ehhez a gazdasági feltételek, másrészt viszont a politikai elittel ápoltság komoly szerepet játszhatnak az üzleti sikerekben, illetve az egyéni meggazdagodásban (vö. Szalai 2001: 197–222). E tényezők összességében hátrányosan hathatnak a nagyvállalkozók társadalmi megítélésére, mivel az egyéni teljesítmények meggazdagodásban játszott szerepének erősítése helyett a korrupció árnyékát vetítik a csoportra. Jellemző, hogy az utóbbi években a magyarországi nagyvállalkozói rétegről készített szaktudományos monográfiák mindegyikének a szerzői fontosnak tartották leszögezni könyvük valamely szakaszában, hogy a törvényesség határát átlépő vállalkozói pályák nem képezik munkájuk tárgyát (lásd Laki–Szalai 2004: 219; Kolosi–Szelényi 2010: 9–10).

Miközben a nagyvállalkozóknak a társadalom egyenlőtlenségrendszerében elfoglalt pozícióját gyakran különböző kihívások és politikai támadások érik, privilegizált helyzetüket a csoport tagjai maguk is mindenekelőtt a teljesítményelvre, illetve a meritokratikus értékekre támaszkodva igyekeznek igazolni. Saját karrierútjukra visszatekintve döntően egyéni képességeiket tartják a siker zálogának, míg például a privatizáció vagy a politikai kapcsolatok jelentőségét személyes történetükben kevésbé fontos tényezőkként említik. Általánosságban is nagy jelentőséget tulajdonítanak a meritokratikus értékeknek. A boldogulást elősegítő különböző tényezők közül más társadalmi csoportokhoz képest is különösen fontosnak

tartják az egyéni képességeket, illetve a kemény munkát (Kolosi-Sági 1997: 66, 78). A nagyvállalkozók privilegizált pozíciójukat egyre inkább meg is jelenítik, és nyilvánosan vállalják. Az 1990-es évekre jellemző rejtőzködő magatartással szemben az utóbbi években rendszeresen és botrányoktól mentesen megjelenik a 100 leggazdagabb magyar listáját tartalmazó kiadvány. A nagyburzsoázia tagjai egyre aktívabban szólalnak meg különböző érdekképviseleti, illetve szakmai szervezetek tagjaiként, politikai, valamint kormányzati feladatokat vállalnak, de rendszeresen jelennek meg a nyilvánosságban például magyarországi fociklubok újdonsült tulajdonosaiként is.

III.

A közzsférában dolgozók csoportja sokkal heterogénebb, mint a nagyvállalkozóké. Nagy részük a középosztály valamely szegmensébe sorolható, a viszonylag stabil és rendezett munkaviszony a legrosszabb helyzetben lévő rétegeknek is biztosítja legalább az alsó középosztályi életszínvonalat. A csoporton belül azonban bizonyos foglalkozásokhoz, illetve beosztásokhoz kapcsolódó jövedelmek felsőosztályi státuszt képesek biztosítani. A közzsférát érő különböző támadások, illetve kihívások élethelyzetük különbözősége folytán így eltérő módon és mértékben érinthetik a csoporton belüli egyes kategóriákat.

Max Weber a modern társadalmak egyik legfontosabb sajátosságaként a bürokrácia létrejöttét, illetve elterjedését jelölte meg. A modern társadalmakban kialakul egy olyan hivatalnoki kar, amely az igazgatás minden korábbinál hatékonyabb formáját képes megvalósítani. Az igazgatás e formájának jellemzésekor Weber azt emeli ki, hogy az ugyanolyan elvek mentén valósul meg a modern államban és a kapitalista üzemben egyaránt. A bürokrácia hatékonyságát és más igazgatási formákhoz képest megfigyelhető felsőbbrendűségét mindegyik esetben többek között a feladatok világos meghatározása, a szakszerűség és a szigorú, az utasítási jogokat egyértelműen kijelölő, s a hatásköröket, illetve az illetékességi területet szilárdan rögzítő hivatali hierarchia biztosítja. A munka jellege is hasonló úgy az állami hivatalban, mint a kapitalista üzemben. Mindegyikre jellemző mindenekelőtt, hogy állandó munkáról van szó, amit a munka végzője főtevékenységként, rendezett munkaidőben, s nem természetbeni javadalmazás ellenében végez. Jellemző továbbá, hogy a háztartás gazdálkodása, illetve a munka világa elválik egymástól, s a dolgozók egyik esetben sem tulajdonosai a munkájukhoz szükséges eszközöknek, ezeket a tőkés, illetve az állam bocsátja a rendelkezésükre (Weber [1922] 2009: 95–160).

A hasonlóságok mellett van azonban egy fontos különbség, ami az állami hivatalok, illetve a kapitalista üzem dolgozóit, a köztisztviselőket, illetve a magántisztviselőket alapvetően elválasztja egymástól, s ami a társadalom egyenlőtlenségrendszerében elfoglalt helyük igazolása szempontjából is komoly jelentőségre tehet szert. Amíg a kapitalista üzem dolgozói munkájának a szükségessége a

piacon mérettetik meg, addig az állami hivatalokban dolgozók munkájának fontossága politikailag definiált. Az első esetben a piac által közvetített szükségletek határozzák meg a vállalat munkaerőigényét, a második esetben ez az alapján dől el, hogy a politikai közösség irányítói mit tekintenek közfeladatnak, s ezeket miként kívánják ellátni. Mindegyik munkavállalói státusz magában hordoz bizonyos bizonytalanságokat, ezek azonban alapvetően különböző természetűek. Míg a kapitalista üzemben dolgozók állásának tartóssága, illetve munkabérük színvonala elsősorban azon múlik, hogy a számukra munkát adó vállalat piaci esélyei miként alakulnak, addig a közsféra dolgozói viszonylagos védeltséget élveznek a piaci ingadozásokkal szemben. Az ő számukra a veszélyt elsősorban az jelenti, hogy az állam által ellátni kívánt közfeladatok körét átértelmezhetik, vagy más szervezeti feltételeket alakíthatnak ki ellátásukra.

Ezt a különbséget rendszerint a közszférában dolgozók munkakörülményeit szabályozó, s a munka törvénykönyvének bizonyos rendelkezéseit felülíró speciális jogszabályok is rögzítik.⁶ Az eltérő szabályozás kevésbé érinti a két szféra állásának betöltésére vonatkozó előírásokat, amennyiben mindegyik esetben az alkalmazás legfontosabb feltételeit az adott munkakör betöltéséhez szükséges képzettség, illetve sajátos szakmai ismeretek megléte képezik.⁷ Különbségek leginkább ott figyelhetők meg, hogy a közszolgálati jogviszonyhoz sajátos többletjogok, illetve többletköteleességek társulnak. A többletköteleességek között szerepel például a sztrájkjog korlátozása, illetve bizonyos összeférhetetlenségi szabályok megállapítása. A speciális jogok pedig egyrészt különböző kedvezményeket – például utazási kedvezményeket, több pihenőnapot stb. – biztosítanak a közszférában dolgozóknak, másrészt rendszerint szigorúbb előírásokat fogalmaznak meg az elbocsátásukra vonatkozóan. A közfeladatot ellátóknak juttatott többletjogok közül a legfontosabbak azonban a speciális bértáblák, amelyek a legközvetlenebb módon szabályozzák az egyenlőtlenségek rendszerét a közszférán belül. E bértáblák leglényegesebb sajátossága, hogy bizonyos egyenlőtlenségeket rögzítenek a közsféra dolgozói között, ám egyben olyan hosszú távra kiszámítható előmeneteli rendszert biztosítanak számukra, amely csaknem teljességgel eloldódik a teljesítményelvétől.

A közszférában ma Magyarországon megfigyelhető egyenlőtlenségek közül a legszembetűnőbb, hogy két külön bértábla van érvényben. Egyrészt a közalkalmazotti bértábla szabályozza többek között az orvosoknak, tanároknak, kutatóknak juttatott béreket, míg a köztisztviselő bértábla vonatkozik mások mellett a minisztériumi alkalmazottakra, illetve a különböző kormányhivatalok dolgozóira. A két bértábla a technikai értelemben hasonló munkát végzők esetében is olykor

6 Magyarországon lásd ehhez mindenképp a közalkalmazottak, illetve a köztisztviselők jogállásáról szóló törvényt (1992. évi XXIII. törvény), illetve újabban a kormány-tisztviselői státuszt bevezető törvényt (2010. évi LVIII. törvény).

7 E helyütt nem foglalkozom az állami vezetőkkel, miniszterekkel, államtitkárokkal, illetve általában olyan politikai kinevezettekkel, akik elsősorban nem szakmai, hanem politikai feladatokat látnak el, s akiknek a kinevezése nem szakmai, hanem politikai-bizalmi alapon történik. E csoportnak a társadalom egyenlőtlenségrendszerében elfoglalt helye sok szempontból szintén instabilnak tekinthető, alapvetően másfajta kihívásokkal találkoznak azonban, mint a közfeladatokat szakmai alapon ellátók rétege.

igencsak eltérő mértékű javadalmazást írhat elő. A foglalkoztatottaknak nyújtandó bérek megállapításánál azonban mindkét bértábla esetében két fő szempont érvényesül: egyrészt a munkavállaló képzettsége, másrészt pedig a közsférában eltöltött szolgálati idő. Ezek a tényezők jelölik ki az előmenetel rendjét is. A közalkalmazottak, illetve köztisztviselők helyzete – az esetleges vezetői megbízatásokon túl – automatikusan javul a szolgálatban eltöltött idő növekedésével, illetve akkor, ha magasabb iskolai végzettségre tesznek szert.

A közsféra dolgozóinak helyzetét a társadalom egyenlőtlenségrendszerében tehát mindenekelőtt az teszi instabillá, hogy bérezésük messzemenőig eloldódik egyéni teljesítményüktől. Az egyenlőtlenségek igazolásának uralkodó modellje nem feltétlenül támasztja alá az e sférában keletkező státuszokat, ami különböző kihívásokra, illetve politikai támadásokra adhat alkalmat. Magyarországon erre vonatkozóan számos példa idézhető. Az utóbbi időszakban több olyan intézkedés lépett hatályba, amely korlátozza a közszolgálati jogviszonyhoz kapcsolódó többletjogokat. Ezek közül a leglátványosabb talán az, hogy az elmúlt évek költségvetési stabilizációs politikájának más társadalmi csoportok mellett a legnagyobb vesztese a közsféra. A közsférát érintő megszorítások kiterjedtek egyrészt a bérek befagyasztására, másrészt azonban a speciális közszolgálati jogviszonyhoz kapcsolódó privilégiumok egyik szimbolikus elemét is érintették: a közalkalmazottaktól, illetve a köztisztviselőktől megvonták a tizenharmadik havi juttatásait. További fontos szimbolikus ügyként értékelhető, hogy a közelmúltban kísérlet történt arra, hogy a köztisztviselők javadalmazásában erősítsék a teljesítményelv szerepét. A 2006-ban elfogadott törvényi rendelkezések a teljesítményértékelés és javadalmazás piaci modelljeit tartották irányadónak.⁸ Ezek nem szüntették meg ugyan teljességgel a bértáblát, de lehetőséget biztosítottak arra, hogy bizonyos esetekben eltérjenek tőle. A szabályozás egyrészt olyan differenciált javadalmazást írt elő, amelyben megnövekedett szerepe van a foglalkoztatottak egyéni teljesítményeinek, illetve másrészt csökkenti a köztisztviselői előmenetel során az automatizmusok jelentőségét. A közsféra dolgozóinak a társadalom egyenlőtlenségrendszerében elfoglalt helyét alapvetően érintő további fejlemény a munkaviszonyuk stabilitását érinti. A kormánytisztviselőkre vonatkozó új szabályozás többek között lehetővé tette, hogy a munkáltató indoklás nélkül mondjon fel alkalmazottainak, ami a munka törvénykönyvében is lazább előírásokat fogalmaz meg az elbocsátások rendjére vonatkozóan. E rendelkezést ugyan az Alkotmánybíróság alkotmányellenesnek találta és megszüntette,⁹ a köztisztviselők, illetve kormánytisztviselők elbocsátására vonatkozó korábbi szabályozást azonban olyan új szabályokkal egészítették ki, amelyek többek között akkor is lehetővé teszik a köztisztviselőket, illetve kormánytisztviselőket felmentését, ha „hivatalára méltatlanná” válik, illetve, ha „vezetőjének bizalmát elveszti”.¹⁰

8 Lásd a 301/2006. (XII. 23.) számú kormányrendeletet a köztisztviselői teljesítményértékelés és jutalmazás szabályairól. E jogszabályt 2010-ben a parlament hatályon kívül helyezte.

9 Lásd az Alkotmánybíróság 2011 márciusában meghozott 412/B/2010-es számú határozatát.

10 Lásd a kormánytisztviselők jogállásáról szóló 2010. évi LVIII. törvény 8. §-át.

IV.

Az eddig vizsgált két csoport tagjainak a társadalom egyenlőtlenségrendszerében elfoglalt pozíciója elsősorban a munkán alapult. A nagyvállalkozók privilegiált helyzetüket piaci sikereiknek köszönhetik, a közszféra dolgozói pedig viszonylag stabil és rendezett munkaviszonyuk révén kapnak helyet a középosztály bizonyos szegmenseiben. A nem dolgozók köre sokkal összetettebb az iméntieknél, lévén, hogy a magyarországi népesség nagyobbik része nem végez jövedelemszerző tevékenységet. E heterogén csoport tagjait természetesen nem is egyformán érintik a társadalom egyenlőtlenségrendszerében elfoglalt helyük igazolásával kapcsolatos problémák. A nem dolgozók közül kevésbé veszélyes azoknak a helyzetete, akiknek a társadalmi státusza – ha szabad így fogalmazni – nem a munka hiányán alapul. Rájuk jellemző, hogy vagy szolidáris közösségük, vagy bizonyos társadalmi jogosultságok lehetővé teszik, hogy ne dolgozzanak. Azoknál azonban, akiknél ezek egyike sem áll fenn, s mindenekelőtt munkaerő-piaci pozíciójuk nem teszi lehetővé, hogy állást vállaljanak, más a helyzet. Ők a munkanélküliek, akiket rendszerint az alsóbb osztályokban, illetve ezek peremén találunk, s akiknek deprivált helyzetét rendre különböző kihívások és politikai támadások is érik.

Nem a munka hiánya határozza meg mindenekelőtt azoknak a helyzetét, akiknek az állam bizonyos jogosultságok formájában lehetővé teszi, hogy munka nélkül tegyenek szert jövedelemre. E jogosultságokra jellemző, hogy úgy teremtenek egyenlőtlen élethelyzeteket, hogy élvezőiket az ezek alapjául szolgáló normatív szabályozás kiemeli a teljesítményelv hatálya alól. Ez érvényes többek között ma Magyarországon a nyugdíjasokra, a rokkantakra és egészségkárosodást szenvedőkre, vagy a kisgyermeküket nevelő szülőkre, mindegyik csoportra igaz ugyanis, hogy legyen bármi – akár korábban kifejtett teljesítmény – a jogosultság megszerzésének alapja, ez tartósan lehetővé teszi számukra, hogy távol maradjanak a munkaerőpiactól. E csoportoknak a társadalom egyenlőtlenségrendszerében elfoglalt helyük igazolása szempontjából addig stabil a helyzetük, amíg jogosultságukat széles körben elismerik. Jellemző azonban, hogy ha nem is kérdőjelezzük meg explicit módon ezek létét, az folyamatos küzdelmek tárgya, hogy miféle, illetve milyen mértékű előnyök társuljanak hozzájuk. Szintén nem a munka hiánya határozza meg azoknak a társadalmi pozícióját, akiknek szolidáris közösségük (elsősorban a családjuk) biztosítja szükségleteik kielégítését. E csoportba tartoznak mindenekelőtt a gyerekek, a háztartásbeliek, illetve egyéb különböző inaktív státuszúak. Az ő helyzetük teszi világossá leginkább, hogy a társadalmi rétegződés alapegysége nem az egyén, hanem a család, illetve azok a legkisebb közösségek, amelyek közös gazdálkodást folytatnak (vö. Parsons 1949: 20–21). Az ő helyzetüket a társadalom egyenlőtlenségrendszerében a családfő vagy a főkereső társadalmi pozíciója határozza meg, ahogy az egyenlőtlenségek igazolása kapcsán is az ő pozíciójához kapcsolódó kihívásokkal és politikai támadásokkal szembesülnek, szembesülhetnek.

Az állástalanok csoportján belül kétségtelenül a munkanélküliek vannak a legsérülékenyebb helyzetben. Azokról van szó, akik munkaképes korúak, egészségügyi problémák sem korlátozzák teljesítőképességüket, mégsem sikerül azonban a munkaerő-piacon jövedelemszerző tevékenységre szert tenniük. Helyzetük annál súlyosabb, minél tartósabb munkanélküli státuszuk, illetve minél kevesebb kilátásuk van arra, hogy valaha dolgozzanak. Tovább rontja pozíciójukat az is, ha családjukban, illetve közösségükben főkeresői szerepet töltenek be, bizonytalan státuszuk így mások helyzetét is meghatározza. A munkanélkülieket élesen elválasztja a nem dolgozók egyéb csoportjaitól az, hogy a társadalom egyenlőtlenségrendszerében elfoglalt helyük normatív megítélése szempontjából a teljesítményelv képezi a főszabályt. Mivel az állam által lefektetett kiegészítő normatív előírások nem mentesítik őket a teljesítményelv által előírt életpályamodell alól, ezért mindenekelőtt ezek univerzális elvei az irányadók helyzetük értékeléséhez. Márpedig ezek a társadalom egyenlőtlenségrendszerében a legalsóbb pozíciókat jelölik ki számukra.

A munkanélküliek kilátásait így mindenekelőtt az határozza meg, hogy egy adott társadalomban milyen szélesre van szabva egymáshoz képest az egyenlőség, illetve az egyenlőtlenség szférája. Mennyire univerzális a teljesítményelv egyenlőtlenségeket igazoló szerepe, illetve mennyiben korlátozzák ezt az egyéneknek tulajdonított szociális jogok. A jogfejlődés folyamatát ábrázolva Marshall ([1950] 1992) azt emeli ki, hogy a jogok új generációjának, a szociális jogoknak az elismerése azt feltételezi, hogy a társadalom minden tagját teljesítőképességétől függetlenül megilleti a jólét egy bizonyos foka. A társadalombiztosítás különböző intézményeinek a magyarországi kiépülése, amelyek bizonyos védelmet nyújtanak elsősorban az öregség, illetve a betegség jelentette kockázatokkal szemben, e jogoknak az intézményesedésében jelentettek komoly előrelépést. Ezek létesítenek ugyanis olyan jogosultságokat, amelyek a nem dolgozók bizonyos csoportjainak a helyzetét stabilizálják. A munkanélküliek esetében is működik a támogatás, illetve segélyezés gyakorlata Magyarországon. Ez nem teremt azonban olyan stabil és tartós státuszt, mint az iméntiek, nem is ez a célja. A munkanélküliek számára fenntartott különböző juttatások korlátozott időszakra szólnak, mértékük szerényebb, és elsősorban azt szolgálják, hogy e támogatások igénybe vevői visszatérjenek a munka világába.¹¹ Akiknek ez nem sikerül, azok pedig már csupán a szociális törvény által rögzített különböző segélyekben részesülhetnek, amelyek szintén csupán átmenetileg képesek javítani az igénybe vevőik életkörülményein, s céljuk sem más, mint a szükséghelyzetek időszakos enyhítése (vö. Szalai 2007).¹²

Az 1980-as évektől kezdve, a neoliberális gazdaság- és társadalompolitika térnyerésével, folyamatos támadásoknak vannak kitéve világszerte a szociális jogok érvényesülését elősegítő intézmények. E támadások között említhetők a különböző jóléti, illetve szociális támogatások mértékének, illetve jogosultsági idejének a

11 Lásd a többször módosított 1991. évi IV. törvényt a foglalkoztatás elősegítéséről és a munkanélküliek ellátásáról.

12 Lásd a többször módosított 1993. évi III. törvényt a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról.

korlátozására vonatkozó törekvések, de a társadalombiztosítás különböző alrendszerei esetében előkerülő piacósító elképzelések is (Hartmann–Honneth [2004] 2007: 127–128). Ezek a trendek érvényesülnek Magyarországon is, aminek következtében Ferge Zsuzsa értékelése szerint a szegénység mélységének alsó korlátai eltűntek (Ferge 2010: 158–183). Az utóbbi időben ráadásul nem csupán a munkanélküliséggel, illetve a rossz szociális helyzettel kapcsolatos ellátások színvonala romlott, de az ezt alátámasztó normatív szabályozás területén is visszalépés figyelhető meg. Míg az 1989-es alkotmány a szociális biztonságot egyértelműen az állampolgárok jogának tekintette,¹³ addig az újonnan elfogadott alaptörvény e státuszt megszünteti, s a szociális biztonságra már mint elérendő célra hivatkozik.¹⁴ E folyamatok nyomán a legalul lévők helyzetét nem csupán szűkös erőforrásaik teszik kiszolgáltatottá, de jogi státuszukat is kihívások érik, ami a társadalom egyenlőtlenségrendszerében elfoglalt egyáltalán nem privilegizált helyüket még bizonytalanabbá teszi (vö. Szalai 2007).

V.

A nagyvállalkozók, a közszférában dolgozók, illetve a munkanélküliek csoportját e dolgozatban abból a nézőpontból vizsgáltam, hogy a társadalom egyenlőtlenségrendszerében elfoglalt helyük igazolása tekintetében milyen kihívásokkal és politikai támadásokkal szembesülnek-szembesülhetnek, s helyzetük ebből a szempontból mennyire tekinthető instablnak. E három eltérő csoportban közös, hogy társadalmi pozíciójuk az egyenlőtlenségek igazolásához elsődleges bázisul szolgáló teljesítménymodellel nincs teljes fedésben, ami alkalmat adhat a társadalmi struktúrában elfoglalt helyük megkérdőjelezéséhez. Hogy a dolgozatban diagnosztizált kihívások ténylegesen mennyire teszik instabillá egyik vagy másik csoport helyzetét, azt azonban csupán alapos empirikus vizsgálódások tisztázhatják, ahogy ezek segíthetik elő egyéb sérülékeny csoportok azonosítását is.

Lényeges pont, hogy a normatív megítélésük tekintetében instabil csoportok vizsgálata túlmutat e csoportok, vagy az e csoportokba tartozók helyzetének

13 Lásd: „A Magyar Köztársaság állampolgárainak joguk van a szociális biztonsághoz; öregség, betegség, rokkantság, özvegység, árvaság és önhibájukon kívül bekövetkezett munkanélküliség esetén a megélhetésükhöz szükséges ellátásra jogosultak. A Magyar Köztársaság az ellátáshoz való jogot a társadalombiztosítás útján és a szociális intézmények rendszerével valósítja meg” (1989. évi I. törvény 70/E. § 1–2. bekezdés). Az 1989-es szabályozást korlátozza, hogy egy 2011-es alkotmánymódosítás révén az ez alapján szerzett jogok bizonyos köre visszavonható: „Az ellátáshoz való jog a nyugellátás tekintetében az általános öregségi nyugdíjkorhatárt betöltött, a nyugellátás törvényi feltételeinek megfelelő személyre terjed ki. Törvény az e korhatárt be nem töltött személynek is nyugellátást állapíthat meg. Az általános öregségi nyugdíjkorhatár betöltését megelőzően folyósított nyugellátás törvényben meghatározottak szerint csökkenthető és szociális ellátással alakítható, munkavégzésre való képesség esetén megszüntethető” (2011. évi LXI. törvény 2. §).

14 „Magyarország arra törekszik, hogy minden állampolgárának szociális biztonságot nyújtson. Anyaság, betegség, rokkantság, özvegység, árvaság és önhibáján kívül bekövetkezett munkanélküliség esetén minden magyar állampolgár törvényben meghatározott támogatásra jogosult. Magyarország a szociális biztonságot az (1) bekezdés szerinti és más rászorulóknak esetében a szociális intézmények és intézkedések rendszerével valósítja meg. Törvény a szociális intézkedések jellegét és mértékét a szociális intézkedést igénybe vevő személynek a közösség számára hasznos tevékenységéhez igazodóan is megállapíthatja. Magyarország az idős kori megélhetés biztosítását a társadalmi szolidaritáson alapuló egységes állami nyugdíjrendszer fenntartásával és önkéntesen létrehozott társadalmi intézmények működésének lehetővé tételével segíti elő. Törvény az állami nyugdíjra való jogosultság feltételeit a nők fokozott védelmének követelményére tekintettel is megállapíthatja.” (Magyarország Alaptörvénye XIX. cikk, 1–4. bekezdés).

puszta ábrázolásán. A teljesítményelv ugyan messzemenőkéig az egyén személyes jellemzőihez kapcsolja az egyenlőtlenségek igazolásának lehetséges eljárását, a különböző társadalmi kategóriákat ért támadások azonban sohasem csupán az individuális tőkés, köztisztviselő vagy munkanélküli különös teljesítményeinek értékét kérdőjelezzik meg, hanem az általuk betöltött társadalmi státuszt magát is a hozzá kapcsolódó sajátos jogokkal, illetve jutalmakkal együtt. Ez pedig már azokra az egyenlőtlenségi mechanizmusokra irányítja a figyelmet, amelyek e különböző társadalmi státuszokat létrehozzák. Az egyenlőtlenségrendszer bizonyos elemeit ért támadások valójában azoknak a mechanizmusoknak a normatív felülvizsgálatát indítványozzák, amelyek ezeket az egyenlőtlenségeket megteremtik. A nagyvállalkozókat érő különböző kritikák és politikai támadások esetében mindenképp előtérbe kerül a privatizáció eljárása, de általánosságban a politikai kapitalizmus 1990 után működő rendszerének megítélése van terítéken. A köztisztviselőket és a közalkalmazottakat érő kihívások azt a kérdést vetik fel, hogy a közfeladatok szakszerű és kiszámítható ellátása valóban megköveteli-e egy sajátos jogokkal, illetve kötelességekkel rendelkező munkavállalói státusz fenntartását. A munkanélküliek, illetve a leszakadók problémái pedig arra utalnak, hogy nem tisztázott, hol húzódik az egyenlőség, illetve egyenlőtlenség szférájának a határa, miként körvonalazható a szociális jogok csoportja, s ezek milyen alapon illetik meg az egyéneket.

Social Stratification and the Justification of Inequalities

Vulnerable Groups in the Hungarian Society

ABSTRACT: All societies control the equality and inequality relations of its members in a normative way. These regulations are parts of the normative integration of a society. As different social groups occupy different places in the inequality system of a society, these groups can also be different according to that, how their position fits to the system of the normative regulations on equality and inequality. The position of certain groups is stable, because the institutionalized norms underpin their place in the social structure. The position of others is, however, far from being that stable. These groups are peculiar for that they can not justify completely their position in the society's inequality system and, accordingly, they easily become subject to different challenges and political attacks by other social groups and collective actors. In my paper I raise the question, what sort of institutionalized norms are there at hand for the justification of social inequalities in modern societies, and then I analyse three groups of the Hungarian society briefly that's position seem to be more or less instable: the bourgeoisie, the civil servants and the unemployed.

Irodalom

Eyal, Gil – Szelényi, Iván – Townsley, Eleanor (1998): *Making Capitalism Without Capitalists. Class Formation and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. London: Verso.

- Ferge Zsuzsa (2010): *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek. Adalékok a rendszerstruktúra és a társadalmi struktúra átalakulásának dinamikájához*. Budapest: Napvilág.
- Hankiss Elemér (1989): *Kelet-európai alternatívák*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Hartmann, Martin – Honneth, Axel ([2004] 2007): A kapitalizmus paradoxonjai. Kutatási program. *Replika* (59): 117–133.
- Honneth, Axel (1994): *Kampf um Anerkennung. Zur moralischen Grammatik sozialer Konflikte*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Honneth, Axel (2003): Umverteilung als Anerkennung. Eine Erwiderung auf Nancy Fraser. In: Nancy Fraser – Axel Honneth: *Umverteilung oder Anerkennung? Eine politisch philosophische Kontroverse*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 129–224.
- Huszár Ákos (2011a): Teljesítményelv. A társadalmi egyenlőtlenségek igazolásának modern formája. *Múltunk* (2): 34–50.
- Huszár Ákos (2011b): Egyenlőtlenség és osztály. Mit várunk, mit várhatunk el egy osztályszémától? *Társadalomkutatás* (Megjelenés alatt).
- Kolosi Tamás (1991): „A „reális” szocializmus összeomlásának társadalmi okai”. *Valóság* (9): 11–16.
- Kolosi Tamás – Sági Matild (1997): Az új tőkés osztály önképe, társadalmi megítélése. In: Hankiss Elemér – Matkó István (szerk.): *A tulajdon kötelez. Az új tőkés osztály társadalmi szerepéről*. Budapest, Figyelő, 61–88.
- Kolosi Tamás – Szelényi Iván (2010): *Hogyan legyünk milliárdosok? A neoliberais etika és a posztkommunista kapitalizmus szelleme*. Budapest: Corvina.
- Kreckel, Reinhard (1992): *Politische Soziologie der Sozialen Ungleichheit*. Frankfurt am Main: Campus.
- Laki Mihály – Szalai Júlia (2004): *Vállalkozók vagy polgárok? A nagyvállalkozók gazdasági és társadalmi helyzetének ambivalenciái az ezredforduló Magyarorszáján*. Budapest: Osiris.
- Marshall, T. H. ([1950] 1992): Citizenship and Social Class. In: T. H. Marshall – Tom Bottomore: *Citizenship and Social Class*. London: Pluto, 1–51.
- Marx, Karl (1978): *A tőke I*. Budapest: Kossuth.
- Neckel, Sighard – Kai Dröge – Irene Somm (2004): Welche Leistung, welche Leistungsgerechtigkeit? Soziologische Konzepte, normative Fragen und einige empirische Befunde. In: Peter A. Berger – Volker H. Schmidt (Hrsg.): *Welche Gleichheit, welche Ungleichheit? Grundlagen der Ungleichheitsforschung*. Wiesbaden: VS Verlag, 137–164.
- Offe, Claus (1970): *Leistungsprinzip und industrielle Arbeit. Mechanismen der Statusverteilung in Arbeitsorganisationen der industriellen „Leistungsgesellschaft“*. Frankfurt am Main, Europäische Verlagsanstalt.
- Örkény Antal (1997): *Hétköznapi igazsága. Igazságossági felfogások egy nemzetközi összehasonlítás tükrében*. Budapest: Új Mandátum.

- Parsons, Talcott (1940): An Analytical Approach to the Theory of Social Stratification. *The American Journal of Sociology* 45(6): 841–862.
- Parsons, Talcott (1949): Social Class and Class Conflict in the Light of Recent Sociological Theory. *The American Economic Review* 39(3): 16–26.
- Parsons, Talcott (1977): Equality and Inequality in Modern Society, or Social Stratification Revisited. In Talcott Parsons: *Social Systems and the Evolution of Action Theory*. New York: The Free Press, 321–380.
- Róbert Péter (2002): Miért (nem) meritokratikusak a modern társadalmak? *Századvég* 23.
- Staniszki, Jadwiga (1991): Political Capitalism in Poland. *East European Politics and Societies* (5)1.
- Szalai Erzsébet ([1989] 1990): Az új elit. In: Szalai Erzsébet: *Gazdaság és társadalom*. Budapest: Aula, 169–176.
- Szalai Erzsébet (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest: Aula.
- Szalai Júlia (2007): *Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Budapest: Osiris.
- Voswinkel, Stephan – Hermann Kocyba (2008): Die Kritik des Leistungsprinzips im Wandel. In: Kai Dröge–Kira Marrs–Wolfgang Menz (Hg.): *Rückkehr der Leistungsfrage. Leistung in Arbeit, Unternehmen und Gesellschaft*. Berlin: Edition Sigma, 21–40.
- Weber, Max ([1922] 2009): *Politikai szociológia. Politikai közösségek. Az uralom*. Budapest, Helikon.